

סוגיה כד: דיני נענועים

רקע

התורה מצוה "ולקחתם לכם ביום הראשון" – מקיימים את מצות ארבעת המינים בלקיחה בלבד, ומשעה שאדם מגביה את המינים הוא יוצא ידי חובתו. חכמים הוסיפו שמצוה לנענע את הלולב.

הגמ' והראשונים דנים במקום הנענועים ובצורתם, ובנוסף לדיון זה יש לדון גם במשמעותם.

מקורות

א. לז:–לח. "מתני' והיכן היו מנענעין... משום דאתי לאיגרויי ביה"

ב. תוס' ד"ה בהודו, כדי

רי"ף יח: באלפס, "מתני' והיכן היו מנענעין... נענוע זה חוץ ממוליך ומביא ומעלה

ומוריד הוא"

ר"ן ד"ה מתני' והיכן, בהודו, גמ', אמר

רא"ש סי' כו

רמב"ם הל' לולב פ"ז הל' ט-י

ג. שו"ע סי' תרנא סע' ח-יא ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק לז, לט, מא-מב, מד, מו-מז, מט]

הסבר הסוגיה

"והיכן היו מנענעין בהודו לה' תחילה וסוף ובאנא ה' הושיעה נא". [משנה לז:]

המשנה אומרת שלדעת בית הלל מנענעים באמירת ההלל בשלוש מקומות, וכולם בפרק קיח. מנענעים בפסוק "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" הפותח את הפרק, בפסוק זה החותם את הפרק, ובאמירת "אנא ה' הושיעה נא" באמצע הפרק. תוס' [ד"ה בהודו] מסביר שהנענוע במקומות אלו נלמד מהפסוק "אז ירננו עצי היער מלפני ה' כי בא לשפוט את הארץ. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" [דברי הימים א טז, יג]. ניתן להסביר שבנענועים יש שני קיומים:

א. קיום של הודאה לה', שאפילו עצי היער מצטרפים להודאה שלנו.

ב. קיום של בקשה ותפילה לעצור רוחות רעות וטללים רעים.

את הקיום הראשון מקיימים ב"הודו לה'", שהוא פסוק של הודאה, ואת הקיום השני מקיימים ב"אנא ה'", שהוא פסוק של תפילה.

נחלקו הראשונים האם מנענעים כששליח ציבור אומר "יאמר נא ישראל, יאמרו נא בית אהרן, יאמרו נא יראי ה'", והציבור עונה "הודו לה' כי טוב". תוס' אומר, שכיוון שהציבור אומרים "הודו" הם מנענעים, וכיוון שהם מנענעים גם שליח ציבור מנענע. הר"ן סובר שכיוון ש"הודו" הוא ענייה על דברי השליח ציבור, כיוון שהוא אינו מנענע אף הם אינם מנענעים. נראה להסביר שמחלוקתם נובעת ממחלוקת בהבנת עניית הציבור, לקמן [לח]. בסוגיית הלל נבאר מחלוקת זו.

המשנה עוסקת רק בנענועים שבשעת הלל, נחלקו הראשונים האם צריך לנענע גם בזמן הברכה. תוס' [סוד"ה בהודו] סובר שמנענעים גם בזמן הברכה. תוס' בפסחים [ז: ד"ה בעידנא] אומר שניתן לברך על הלולב אחר הגבהתו, למרות שהוא יוצא ידי חובתו בהגבהת הלולב, ש"אכתי עוסק במצוה שצריך לנענע בקריאת הלל", תוס' אינו אומר שהוא עדיין עוסק במצוה כיוון שצריך לנענע בשעת הברכה, אלא מדגיש שצריך לנענע בקריאת הלל, משמע שלדעתו חיוב נענועים הוא רק בשעת הלל [השוה ללשון תוס' סוכה לט. ד"ה עובר]. הר"ן [יח: באלפס ד"ה מתני' והיכן] חולק על התוס' בפסחים וסובר שעיקר הנענועים הוא בזמן הברכה. הרא"ש [ס' כו] מביא את הראב"ה ההולך בדרכו של הר"ן, ולדעתו מצות נענועים היא בשעת הברכה, והנענועים בשעת ההלל הם "נענוע בעלמא", כדי לערבב את השטן [לנענע כחו של קטיגור - לשון הירושלמי]. לדעת הראב"ה כיוון שעיקר הנענועים בשעת ברכה, ובהלל יש "נענועים בעלמא", יש הבדל בין שני הנענועים. בזמן הברכה מוליך ומביא את הלולב, ובשעת ההלל מנענע נענוע בעלמא ללא הולכה והבאה.

לכאורה ניתן להסביר שנחלקו הראשונים האם נענועים הם דין במצות לולב או דין במצות הלל. הר"ן והרא"ש סוברים שנענועים הם דין במצות לולב, שיש במצות לולב קיום של שמחה [כלשון הפסוק: "ולקחתכם לכם ביום הראשון... ושמחתם לפני ה' א-להיכם"]. אמנם יש כאן חידוש, שחז"ל דרשו "לקחתם" במדינה, "ושמחתם" במקדש, והשמחה באה לידי ביטוי בנענועים של הלולב [עין מאירי (ד"ה אמר המאירי היכן היו מנענעין) האומר: "היו מנענעים להתעוררות שמחה"]. התוס' בפסחים סובר שהנענועים אינם דין בלולב, ולכן בשעת הנטילה אין מנענעים, אלא דין בהלל בלבד. אולם, לפי הסבר זה לתוס' בפסחים אין מובן, אם הנענועים הם דין במצות הלל בלבד, מדוע המברך ברכת "על נטילת לולב" לפני הנענועים מוגדר כמברך עובר לעשייתו, והרי מצות נטילת לולב הסתיימה, וכעת הוא מקיים מצות הלל? על כרחנו, שתוס' סובר שהנענועים הם דין במצות לולב, אלא שלדעתו דין נענועים נלמד מהפסוק "אז ירננו עצי היער מלפני ה'", והם מהוים שיר ורננה להקב"ה, וקיומם בשעה שמשבחים להקב"ה בלבד. לנענועים ללא אמירת הלל אין משמעות כלל.

לפיכך, ניתן ללכת בכיוון הפוך. לדעת התוס' בפסחים נענועים הם דין במצות לולב בלבד, לדעת הר"ן והרא"ש נענועים הם גם דין במצות לולב, ולכן מנענעים בשעת הנטילה, וגם דין במצות הלל, ולכן מנענעים בשעת ההלל.

לפי הבנה זו יש שתי נפקא מינות בין שיטת התוס' בפסחים לבין שיטת הר"ן והרא"ש:

א. לשיטת התוס' בפסחים, שהנענועים בשעת ההלל הם קיום במצות לולב, חייבים להצמיד את אמירת ההלל לנטילת לולב. לפי הר"ן והרא"ש שיש שני קיומים שונים בנענועים, ניתן לברך על הלולב ולנענעו, להחזירו למקומו, וליטלו שוב בשעת ההלל. ב. לשיטת התוס' בפסחים חייב אדם ביום הראשון לומר את ההלל בלולב שלו, לקיים בשעת ההלל דין "לכם". לשיטת הר"ן והרא"ש שהנענועים בשעת ההלל אינם קשורים למצות לולב, ניתן לומר את ההלל גם בלולב שאול.

הגמ' אומרת שהנענוע בלולב כעין הנפת קרבנות, מוליך ומביא מעלה ומוריד. בירושלמי מובא שצריך לנענע ג' פעמים על כל דבר ודבר. נחלקו הראשונים כיצד לפרש גמרות אלו: הר"ף (יח: באלפס) מבין שמדובר בבבלי ובירושלמי על שני נענועים שונים, ולמעשה צריכים לעשות את שניהם גם להוליך להביא להעלות ולהוריד, וגם לנענע שלש פעמים. הרמב"ם (הל' לולב פ"ז הל' ט-י) מקבל את פסק הר"ף, והוא פוסק: "והוליך ויביא ויעלה ויוריד וינענע הלולב שלשה פעמים בכל רוח ורוח. כיצד מוליך ומנענע ראש הלולב שלשה פעמים ומביא ומנענע ראש הלולב שלשה פעמים וכן בעליה וירידה". מוליכים את הלולב קדימה ומכסכים שם את הלולב שלש פעמים, מחזירים את הלולב אחורנית ומכסכים שלש פעמים, מעלים את הלולב ומכסכים שלש פעמים, מורידים את הלולב למטה ומכסכים שלש פעמים. הכסכוס מתבצע על ידי נענוע של ראש הלולב בלבד, ללא הזזת ידיו ממקומן.

הר"ן (יח: באלפס ד"ה אמר) מביא שתי שיטות נוספות בצורת הנענועים, שיטת רב יצחק אבן גיאת ושיטת הרמב"ן. רב יצחק אבן גיאת סובר שאין חיוב לכסכס את הלולב, אלא רק לנענעו קדימה ואחורה, למעלה ולמטה, כמובא בגמרתנו. רב יצחק אבן גיאת מסביר שבהולכה, הבאה, העלאה והורדה מקיימים שלושה נענועים, שהולכה מהוה נענוע אחד, הבאה מהוה נענוע שני והעלאה והורדה הן יחידה אחת ומהוה נענוע שלישי (בירושלמי יש ספק האם הולכה והבאה הן נענוע אחד או שניים. לפי ההבנה שהן נענוע אחד, צריך להוליך, להביא, להעלות ולהוריד, שלוש פעמים. רב יצחק אבן גיאת פוסק שהולכה והבאה הן שני נענועים).

הרמב"ן סובר שאין צריך לכסכס את הלולב בהולכה, בהבאה, בהעלאה ובהורדה, אלא מוליך, מביא, מעלה ומוריד, ואחר כך מכסכס את הלולב שלש פעמים.

לרא"ש (סי' כו) שיטה רביעית. לדעתו החיוב לנענע שלש פעמים והחיוב להוליך, להביא, להעלות ולהוריד הם חיוב אחד. לדעתו צריך להוליך את הלולב שלש פעמים, להביא את הלולב שלש פעמים, להעלות את הלולב שלש פעמים, ולהוריד את הלולב שלש פעמים. הרא"ש מוסיף שכיוון שהולכה והבאה הן למי שארבע רוחות שלו, אין להסתפק בהולכה והבאה לשתי רוחות בלבד, אלא יש לנענע את הלולב לכל אחת מרוחות השמים. כיוון שמנענעים שלש פעמים לארבע רוחות השמים, ושלש כלפי מעלה ושלש כלפי מטה, מקבלים סך הכל שמונה עשרה הולכות והבאות.

לרוב השיטות צריך לנענע בשתי צורות שונות, גם להוליך, להביא, להעלות ולהוריד, וגם לכסס את עלי הלולב. הנענוע הכפול תואם את שני הקיומים בדין נענוע שראינו בתחילת הסוגיה.

קיום בקשה ותפילה לעצור רוחות רעות וטללים רעים מקיימים על ידי הולכה, הבאה, העלאה והורדה, וקיום של הודאה לה' מקיימים על ידי כסוס העלים, כדי ש"ירננו עצי היער".

סיכום

נחלקו הראשונים במקום הנענועים, בצורתם ובמשמעותם:

התוס' בפסחים סובר שמנענעים בזמן ההלל בלבד, שאר הראשונים סוברים שמנענעים גם בשעת אמירת ההלל וגם בשעה שמברך "על נטילת לולב".

המשנה אומרת שמנענעים ב"הודו" שבתחילת הפרק, ב"הודו" שבסוף הפרק, וב"אנא ה' הושיעה נא". נחלקו הראשונים האם מנענעים גם ב"הודו" שעונה הציבור, תוס' סובר שמנענעים גם ב"הודו" שעונה הציבור, וממילא גם ב"יאמר נא" שאומר הש"ץ, ולדעת הר"ן אין מנענעים ב"הודו" שעונה הציבור.

נחלקו הראשונים בצורת הנענועים:

רב יצחק אבן גיאת: מוליך, מביא, מעלה ומוריד בלבד.

רמב"ם: מוליך, מביא, מעלה ומוריד, ובכל אחד מארבעת המקומות הללו מכסס שלש פעמים.

רמב"ן: מוליך, מביא, מעלה ומוריד, ואחר כך מכסס את הלולב שלש פעמים.

רא"ש: מוליך ומביא את הלולב שלש פעמים לארבע רוחות השמים, ולמעלה ולמטה.

בנענועים יש קיום גם של דין שמחה [ושמחתם לפני ה' א-להיכם], וגם של דין תפילה ובקשה לעצירת טללים רעים. לפיכך מנענעים גם ב"הודו" וגם ב"אנא ה' הושיעה נא", ולפיכך לרוב הראשונים, גם מוליכים, מביאים, מעלים ומורידים, וגם מכססים את הלולב. לדעת התוס' בפסחים נענועים הם דין במצות לולב בלבד, ולדעת הר"ן והרא"ש יש שני נענועים, אחד דין במצות לולב, ואחד דין באמירת הלל.

הלכה

השו"ע [סי' תרנא סע' ח] פוסק כר"ן וכרא"ש שמנענעים גם בשעת הברכה וגם בשעת אמירת ההלל. השו"ע פוסק שבזמן ההלל מנענעים פעם אחת ב"הודו" שבתחילת הפרק, ופעמיים ב"הודו" הנכפל בסוף הפרק. הרמ"א סובר שהקהל מנענע ארבע פעמים ב"הודו" בתחילת הפרק, גם בפסוק הראשון, וגם בענייה על אמירת "יאמרו נא". הרמ"א מביא יש אומרים שהש"ץ מנענע פעמים, גם באמירת "הודו", וגם באמירת "יאמר נא ישראל", כיוון שבפסוק זה הוא קורא לציבור שלפניו להודות לה' [עיין משנה ברורה סקמ"א].

השו"ע [סע' ט] פוסק שמוליק פעם אחת ומנענע שם שלוש פעמים, ומחזירו אצלו ומנענע שלש פעמים, וחוזר על כך בארבע רוחות שמים, ולמעלה ולמטה. הרמ"א חולק ופוסק שמוליק ומביא שלש פעמים לכל רוח ולמעלה ולמטה.